

MAQSUD ŞEYXZADƏNİN ANADAN OLMASININ 110 İLLİYİNƏ

NƏİM KƏRİMOVUN “MAQSUD ŞEYXZADƏ” ROMANINDA BAŞ QƏHRƏMAN OBRAZI

Bu il yaranmasının 100 illiyini böyük qürurla qeyd etdiyimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin idealları yolunda məsləkindən dönməz mübariz kimi Vətəninəndən didərgin düşüb, dünyanın müxtəlif ölkələrinə saçılmış görkəmli soydaşlarımızdan biri də böyük özbək şairi və dramaturqu Maqsud Şeyxzadədir (07.11.1908-19.02.1967).

Özbək ədəbiyyatında Maqsud Şeyxzadə obrazından söz düşəndə ilk olaraq xəyala görkəmli özbək şairi Abdulla Arifin “Bahar” (1967) şeirindən “sevimli dahi”nin bədii simasını canlandıran məşhur misralar gəlir:

*Bənzərsiz idi o şeir laçını,
Əzmində Korağan nəslindəki say.
Tarix geri dönsə, şöhrət tacını
Ona bəxş edərdi Sultan Uluğbəy!
Bəlxədən yorğun dönmüş Əlişir kimi,
Düzəldər-düzəltməz sınıq qələmin,
Getdi o pak sima, o söz tilsimi,
Qoyub bu dünyada əbədi ismin.*

Birinci bəndin sətiraltı qatında Şeyxzadənin “Cəlaləddin Mənqubərdi” (1944) dramı və “Mirzə Uluğbəy” (1961) faciəsi ilə özbək ədəbiyyatına misilsiz xidməti vurğulanırsa, ikinci bənddə böyük şairin Sibir sürgünündən geri dönməsi (1954) dahi Nəvainin Bəlx sürgünündən qayıtması (təxminən 1483-1485-ci illərdə Əlişir Nəvai vilayət hakimiyyəti vəzifəsi ilə mədəni şəkildə paytaxtdan uzaqlaşdırılmışdı) ilə müqayisə olunur.

Bir sözlə, böyük şair Abdulla Arifin “Bahar” şeiri özbək poeziyasında Şeyxzadə obrazını hansı zirvəyə çatdırmışdırsa, böyük ədəbiyyatşünas və yazıçı Nəim Kərimovun “Maqsud Şeyxzadə” (2010) romanı da özbək nəsrində sözügedən simanı həmin səviyyəyə ucaltmışdır. Əlbəttə, şeirin şeir, romanın roman olduğunu nəzərə alsaq, sonuncu əsərin ümumən ədəbiyyat aləmi üçün, xüsusən şeyxzadəşünaslıq üçün daha böyük əhəmiyyət daşıdığı özü-özlüyündə aydınlaşar.

Maqsud Şeyxzadə

Maqsum Şeyxzadə, Nazim Hikmət və Süleyman Rüstəmlə birgə

Maarifçi-bioqrafik janrın istər müasir özbək ədəbiyyatında, istər çağdaş dünya nəsrində ən gözəl nümunələri ilə müqayisəyə gələn sanballı həcmə (yiğcam müqəddimə, yeddi böyük hissənin əhatə etdiyi altmış dörd kiçik fəsilcik, 330 səhifə), zəngin fabulaya, orijinal kompozisiyaya və olduqca çəkilmiş sjuet xəttinə malik olan "Maqsum Şeyxzadə" romanının geniş təhlilini və həqiqi qiymətini vermək ən azından bu romanın özü boyda tutarlı tədqiqatların işidir və həmin araşdırmaların yaxın gələcəkdə yaranacağına da inanırıq. Odur ki, bir məqalənin imkanları daxilində və Azərbaycan oxucusunun maraqları yolunda biz romanın ciddi uğurlarını onun əsas obrazı ilə bağlı bir neçə mətləb ətrafında ümumiləşdirməklə kifayətlənməli olacağıq.

Birincisi, romanda Maqsum Şeyxzadə həyatı və fəaliyyətinə dair indiye qədər diqqətdən kənar qalan əla mühüm faktlar və cizgilər üzə çıxarılmışdır ki, onlar nainki həssas oxucuları, hətta təcrübəli tədqiqatçıları da heyretə gətirir. Məsələn, Azərbaycan Maarif Komissarlığının təyinatı üzrə Dağıstanda müəllim işləyən M.Şeyxzadənin 1928-ci ildə "cəmiyyət üçün təhlükəli ünsür" kimi sürgün olunmasının səbəbləri arasında ona M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulda çıxardığı "Yeni Qafqaz" jurnalının və həmin jurnalda "Qırmızı imperalizm" məqaləsinin təbliğatçısı "ittihamı"nın irəliləməsi, Şeyxzadə arxivindən onun müəllifi olduğu və indiye qədər heç kimə məlum olmayan "Əlişir Nəvai" operası librettosunun aşkara çıxarılması, dramaturqun ölümünə yaxın sirlə şəkildə yoxa çıxmış "Beruni" dramının taleyi ilə bağlı mühüm məlumatlar, Şeyxzadənin müxtəlif dövrlərdə Əmir Teymur haqqında roman, Babur və Firqət haqqında dram yazmaq niyyətinin olması və s. və i. Bu çoxsaylı yeniliklərə görə Şeyxzadənin həyat və yaradıcılığı haqqında uzaq illərdən bəri

ciddi araşdırmalar aparan akademik Nəim Kərimovun dərin elmi təfəkkürü ilə yazıçı Nəim Kərimov intuisiyasının səmərəli vəhdətini sonsuz minnətdarlıq hissi ilə vurğulamaq və alqışlamaq yerinə düşərdi.

İkincisi, əsərdə baş qəhrəmanın həyat və yaradıcılığının ən mühüm dövrləri və əlamətdar hadisələrinin retrospektiv şəkildə verilməsi, yeri gəldikcə onun keçmişinə və gələcəyinə baş vurulması romanı oxunaqlı edən amillərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Üstəlik, müxtəlif hələt və ovqatlarla bağlı Şeyxzadənin onlarla gözəl şeirlərindən, "Daşkəndnamə" poemasından, "Cəlaləddin Mənuqərdi" və "Mirzə Ulughbəy" dramlarından gətirilən bir çox misallar və parçalar, hər şeydən öncə, baş qəhrəman xarakterinin daha dolğun və daha çəkilmiş ifadəsinə xidmət edir. Müqəddimədə Cəlaləddin Rumi və Əlişir Nəvaidən, qalan yeddi hissəsinin hər birində Şeyxzadənin özündən alınan epigraflar isə həmin bədii-estetik xidməti yüksək səviyyədə nümayiş etdirir.

Üçüncüsü, romanın böyük uğurunu təmin edən əsas cəhətlərdən biri onun Şeyxzadə fəaliyyəti və şəxsiyyətinin bütün sahələrini (şair, dramaturq, tərcüməçi, nəvəşünas, tənqidçi, sənətsünas, ssenarist, publisist, pedaqoq, natiq və s.) əhatə edən sehri sjuet xəttinin əvvəldən axıra qədər müxtəlif ölkələrə və xalqlara mənsub görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin (13 yaşında Ağdaşda oxuduğu Şeyrə görə yeniyyətə Şeyxzadəni bağrına basıb, ona xeyir-dua verən Nəriman Nərimanovun, xeyli sonralar Sədrəddin Ayni, Əbdülhəmid Çolpan, Səməd Vurğun, Musa Aybak, Muxtar Avezov, Mirzəkəlam İsmaili, Pablo Neruda, Qafur Qulam, Mirtemir, Mirzə Tursunzadə, Kuddus Məhəmmədi, Ləziz Əzizadə, Sara Eşantorayeva, Məryəm Yaqubova, Şükür Burxan, Süleyman Rüstəm, Mirzə İbrahimov, Xəlil Rza, Abdulla Arif, Çingiz Axmarov, Lətif Feysiyev, Adil Yaqubov, Azad Şərəfəddinov, Suyima Qəniyeva, İrji Biçka, Yordan Milev və başqalarının), eləcə də Şeyxzadənin fədakar və cəfakəş ömrüdəşi Səkinə x-

nim başda olmaqla bir çox qohumları, dost-tanışları, yetirmələri və tələbələrinin bir-birindən maraqlı xatirələri, qiymətli fikirləri və birgə fotosəkilləri ilə müşayiət olunmasıdır. Bütün bunlar baş qəhrəman obrazının müxtəlif cizgilərini əks etdirməklə oxucu təsəvvüründə Şeyxzadə fenomeninin formalaşmasına ciddi təsir göstərir.

Dördüncüsü, əsərdə konfliktin bir qütbündə Şeyxzadənin başına müsibətlər gətirən, müstəbid quruluşun məxfi idarələrə işləyən sadıq kölələrini (Uyğun, Milçakov, Şevərdin və s.), digər qütbündə Şeyxzadəni müdafiə edən və cəmiyyətə vicdanla xidmət göstərən vətənpərvər ziyalıları (Aybak, Qafur Qulam, Mirtemir və s.) qoy-maqla roman müəllifi əsas mübarizənin istedadla ortamiyanəlik, bütövlüklə yarımçıqlıq, "Motsart" ilə "Salyeri" (tasadüfi deyildir ki, romanda "Motsart və Salyeri" adlı ayrıca fəsil də var) arasında gətirdiyi böyük məharətlə və inandırıcı dalillərlə təsvir edir. Həsəd və kin-küdurət amilinin ifşasında istədədə qənim kəsilən və həmişə şərin dəyirmanına su tökməklə məşğul olan Melkumov və Arzumanyanların xisləti və iç üzü də diqqətdən kənar qalmır.

Beşincisi, bu roman öz ümumbəşəri ideali və təhlilləri ilə hər hansı milli məhdudluğun və təəssübkeşliyin fəvqində dayanır. Bunun ən parlaq misalı kimi əsərdəki Sirkina personajını xatırlatmaq olar. Xüsusi idarələrin tapşırığı və sifarişləri ilə Şeyxzadənin öz soydaşları, dostları və tələbələri ona qarşı siyasi böhtanlara qurşananda və onun üzünə duranda, həmin idarələrin təzyiq və təqiblərinə baxmayaraq, "Pravda Vostoka" qəzetinin ədəbi əməkdaşı olan İda Yakovlevna təklənmiş şairi sona qədər mərdi-mərdənə müdafiə edir.

Altıncısı, "Maqsum Şeyxzadə" romanı, eyni zamanda, Azərbaycan və özbək xalqları arasındakı əzəli və əbədi dostluğun çağdaş mərhələsinə ən layiqli töhfə kimi diqqəti cəlb edir. Bu dostluğun qürur doğuran səhifələri keçən əsrin 60-cı illərində tanınmış Azərbaycan ədəbiyyatşünası Qulamhüseyn Əliyevin elmi işlərində, xüsusən onun Qafur Qulam və Maqsum Şeyxzadə ilə söhbət və müsahibələrində işıqlandırılmışdır. Müstəqillik dövründə isə özünün ən yüksək mərhələsinə daxil olan bu dostluğun müasir özbək nəsrində bənzərsiz əksi və obrazı son dərəcə böyük önəm daşıyır. Romanın ən təsirli fəsillərindən biri "iki dost hekayəsi" adlanır və böyük özbək nasiri, şairi, tərcüməçisi, ədəbiyyatşünası, məşhur "Navai" və "Müqəddəs qan" romanlarının müəllifi Aybakla Şeyxzadənin əsirlərə və nəsilərə örnək olacaq dostluğunun və qardaşlığının təsvirinə başlanılır. Amma əsərdəki Aybak obrazının yeri təkcə sözügedən fəsillə məhdudlaşmır. Belə ki, Şeyxzadənin özbək dilində yazdığı ilk şeiri dinlədiyi andan (1929) ta onun son nəfəsinə qədər bütün yaxşı və yaman günlərində dostunun yanında olan, əlindən gələn hər cür vasitə və imkanlarla haqsız hücum və böhtanlardan onu müdafiə edən, hətta eyni böhtan və haqsızlıqlar üzündən insult olub dilini itirdiyi dəmlərdə belə, "Şş...eyx! Əzz...izzim!" deyə kəkəlaya-kəkəlaye dostuna təskin-təsəlli verən Aybak romanın baş qəhrəmandan sonrakı əsas obrazı kimi yadda qalır.

Və nəhayət, yeddincisi, "Maqsum Şeyxzadə" romanının ən böyük uğuru əsərin ümumi ruhuna hopdurulmuş və xüsusi obrazlarının fəvqində duran, Xeyiri və Şəri simvolizə edən Tale (istedad taleyi) və Zaman obrazları ilə oxucunu ovsunlamasıdır. Müəllif öz

qəhrəmanın faciəli taleyini əla səciyyəli cizgilərlə ("cəmiyyət üçün təhlükəli ünsür", "millətçi və pantürkist", "siyasi müxalif", "xalq və partiya düşməni", "Yazıcılar İttifaqının üzvlüyündən çıxarılmaq", "evindən və başqa hüquqlarından dəfələrlə məhrum olma", "sifarişli böhtanlar və məqalələr", "üzlaşmalar", "təqiblər və

fiziki təzyiqlər", "şantajlar və hədə-qorxular", "25 illik sürgün", "həbsdən sonra 5 il seçki hüququndan məhrumluq" və s. və i.) ümumiləşdirmişdir ki, romanın müxtəlif səhifələrindən əzəli Zamanın və onun eynitəli qurbanlarının (Cavidin və Fitretin, Qədirinin və Cavadın, Çolpanın və Müşfiqin və s.) obrazları boylanır.

Bir sözlə, bütün bu məziyyətlərinə görə Nəim Kərimovun "Maqsum Şeyxzadə" romanının tezliklə Azərbaycan və rus dillərində tərcüməsinə və nəşrinə aidiyyəti olan qurumlar tərəfindən yayğı göstərilməsi bütün repressiya qurbanlarının xatirəsinə ən gözəl ehtiram nümunəsi olardı. Biz isə öz növbəmizdə ustad Maqsum Şeyxzadə dühasına və "Maqsum Şeyxzadə" kimi sanballı bir romanın müəllifi ustad Nəim Kərimov qələminə dərin ehtiramla sözüümüzü böyük şairin odlu satirlərinin sərbəst tərcüməsi ilə bitirmək istəyirik:

*Yox, mən ölənlə deyiləm,
Sönmək bilən deyiləm!
Gültək nağmələrimlə
Heç vaxt solan deyiləm!*

*Fərqanəmdən kükrəyən
O saz mənim sazımdır!
Deməli, ədəbiyyat
Mənim alın yazımdır!
Yox, mən ölənlə deyiləm!... ♦*

Akif Azalp
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru